«INSTITUTSIONAL QOIDA» VA «AXLOQIY VIJDON» AKSIOLOGIK DUALIZMI: JUSTICE–FAIRNESS HAMDA ADOLAT–INSOF JUFTLIKLARINING QIYOSIY TADQIQI

Yazdankulova Gulnigor Muzaffarovna
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili o‘qitish metodikasi kafedrasi assistent o‘qituvchisi
E-mail: yazdonkulova@icloud.com
ORCID: 0009-0004-0334-8501

Annotatsiya: Maqolada adolat semantik maydonidagi «institutsional qoida» va «axloqiy vijdon» aksiologik dualizmi inglizcha justice–fairness va o‘zbekcha adolat–insof juftliklari misolida qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi ushbu leksemalarning semantik tuzilishi, kollokatsion muhiti va baholash yo‘nalishidagi o‘xshashlik hamda farqlarni aniqlash, shuningdek, ikki tildagi juftliklar o‘rtasida aksiologik muvofiqlik qay darajada mavjudligini baholashdir. Material izohli lug‘atlar ta’riflari, ularning misollari, turg‘un birikmalar va kontekstual qo‘llanishlar asosida to‘plandi. Tahlilda komponent tahlil, kollokatsion tahlil va aksiologik parametrlar bo‘yicha taqqoslash usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, justice va adolat tashqi, jamoaviy va me’yoriy mezonlarga tayansa, fairness va insof munosabat, muvozanat va ichki mas’uliyatga yaqin. Biroq bu mos kelish to‘liq emas: fairness ko‘proq protsedura va o‘yin qoidalariga, insof esa vijdon va diniy-axloqiy javobgarlikka bog‘langan, adolat leksemasi esa o‘zbek tilida ikki qutbni birgalikda qamrab oladi. Tadqiqot xulosalari qiyosiy semantika, aksiolingvistika va tarjimashunoslik uchun ahamiyatli.

Kalit so‘zlar: aksiologik dualizm, institutsional qoida, axloqiy vijdon, justice, fairness, adolat.

Kirish

Adolat tushunchasi har qanday jamiyatda ikki o‘lchovda anglanadi. Birinchisi tashqi o‘lchov bo‘lib, unda adolat qonun, sud, mukofot va jazo tizimi, ya’ni insonlar ustidan turuvchi umumiy qoida sifatida ko‘rinadi. Ikkinchisi ichki o‘lchov bo‘lib, unda adolat shaxsning o‘z vijdoni, boshqaga munosabati va o‘z xatti-harakati uchun ichki javobgarligi bilan bog‘liq. Bu ikki o‘lchovning bir-biridan farqlanishi falsafa tarixida ham, kundalik tafakkurda ham uchraydi. Aristotel qonuniy adolat bilan unga tuzatish kiritadigan xolislik (epieikeia) tushunchasini ajratgan edi, qonun va vijdon munosabati esa huquq falsafasining doimiy mavzusi bo‘lib kelgan. Tilshunoslik nuqtai nazaridan bu

falsafiy farq leksik birliklar tizimida aks etadi, shuning uchun uni til materiali orqali o‘rganish mumkin.

Ingliz tilida bu dualizm ko‘p hollarda justice va fairness leksemalari o‘rtasidagi farq sifatida namoyon bo‘ladi. Justice odatda sud, qonun va ijtimoiy tartib bilan bog‘lanadi (criminal justice, justice system, bring someone to justice), fairness esa muomala, taqsimot va qoidalarga rioya qilish bilan bog‘liq kundalik baholarda ishlatiladi (fair play, fair share, fair enough). Rawlsning «fairness sifatidagi adolat» konsepsiyasi bu ikki tushunchani nazariy darajada bog‘lab, adolatli institutlarning o‘zi adolatli protseduralardan kelib chiqishini ta’kidlagan. O‘zbek tilida esa shunga o‘xshash juftlik sifatida adolat va insof ko‘riladi: adolat ko‘proq umumiy, ijtimoiy va qonuniy mezon, insof esa ko‘proq shaxsning ichki me’yori, vijdoni va o‘lchovli munosabati bilan bog‘lanadi.

Biroq bu ikki juftlikni bir-biriga mexanik tarzda tenglashtirish ilmiy jihatdan xavfli. Insof so‘zi arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, uning tarixiy ma’nosi tenglikka, ya’ni narsani teng ikkiga bo‘lishga, hamda mo‘tadillik va haqiqatga rioya qilishga bog‘liq. O‘zbek tilida u vijdon, diyonat va halollik kabi birliklar bilan bir qatorda turib, diniy-axloqiy kontekstni ham o‘ziga singdirgan. Fairness esa ingliz tilida «go‘zal», «toza» ma’nosidan «xolis», «qoidaga mos» ma’nosiga o‘tgan so‘z bo‘lib, o‘yin va savdo qoidalari kabi ijtimoiy shartnomaviy muhitga yaqin. Shu sababli bu leksemalar o‘rtasidagi aksiologik masofa ikki tildagi faqat tarjima ekvivalentligi emas, balki qadriyat tizimlarining farqi bilan ham bog‘liq.

Ilmiy adabiyotda adolat tushunchasi turli tillar kesimida o‘rganilgan: Wierzbicka kalit so‘zlar orqali madaniyat tasavvurlarini tavsiflash g‘oyasini ilgari surgan, Apresyan va Shmelev rus tilidagi adolat bilan bog‘liq leksemalarni tizimli tavsiflagan, Lakoff va Johnson esa ahloqiy tushunchalar metaforik asosga ega ekanini ko‘rsatgan. O‘zbek tilshunosligida semantik maydon, baholash semantikasi va arab o‘zlashmalarining semantik o‘zgarishi masalalari tadqiq etilgan bo‘lsa-da, adolat–insof juftligini inglizcha justice–fairness juftligi bilan aksiologik nuqtai nazardan qiyoslovchi alohida ish kam. Shu bo‘shliq mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi justice–fairness va adolat–insof juftliklarida «institutsional qoida» va «axloqiy vijdon» dualizmi qay darajada va qanday shaklda namoyon bo‘lishini qiyosiy aniqlashdir. Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: birinchidan, to‘rt leksemaning lug‘aviy ta’riflaridan semantik belgilarni ajratish; ikkinchidan, ularning kollokatsion va turg‘un birikmalardagi qo‘llanishini taqqoslash; uchinchidan, aksiologik parametrlar, ya’ni baho manbai, baho obyekti, majburiylik darajasi va ichki-tashqi yo‘nalish bo‘yicha farqlarni belgilash; to‘rtinchidan, ikki tildagi juftliklar o‘rtasidagi mos kelish va

mos kelmaslik nuqtalarini aniqlash. Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, ingliz tilida dualizm ikki alohida leksema o‘rtasida taqsimlangan, o‘zbek tilida esa u asosan adolat leksemasining ichki polisemiyasi va insof leksemasining mustaqil axloqiy ma’nosi orqali ifodalanadi.

Metodlar

Tadqiqot qiyosiy-tipologik yondashuv asosida olib borildi. Obyekt sifatida to‘rt leksema tanlandi: inglizcha justice va fairness, o‘zbekcha adolat va insof. Tanlov mezonlari quyidagicha: ushbu leksemalar adolat semantik maydonining ijobiy qutbini tashkil etadi, ikki tilda ham umumiste’moldagi lug‘atlarda mustaqil lug‘at maqolasiga ega, tarixiy-etimologik jihatdan farqli manbalarga borib taqaladi va ularning har biri mavzuning aksiologik dualizmi nuqtai nazaridan o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. Juftlashtirish tamoyili funksional-semantik yaqinlikka asoslandi, ya’ni justice–adolat institutsional qutb, fairness–insof esa axloqiy-munosabat qutbi sifatida dastlabki taxmin tariqasida olindi va aynan shu taxmin tadqiqot davomida sinovdan o‘tkazildi.

Material manbalari sifatida inglizcha uchun Oxford English Dictionary, Merriam-Webster va Cambridge Dictionary, o‘zbekcha uchun «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» ta’riflari, misollari va turg‘un birikmalari, shuningdek, matbuot va badiiy matnlardan olingan kontekstlar xizmat qildi. Etimologik ma’lumotlar uchun mos tarixiy lug‘atlarga murojaat qilindi. Lug‘at ta’riflari tahlil uchun matn sifatida qaraldi: ularning har biridagi semantik belgilar alohida qayd etildi va leksemalar o‘rtasida taqqoslandi. Maqolada keltirilgan misollar illyustrativ xarakterga ega bo‘lib, statistik umumlashma da’vosini bildirmaydi va kengroq korpus asosida tekshirilishi lozim.

Tahlil to‘rt bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda komponent tahlil qo‘llanib, har bir leksemaning ta’rifidan minimal semantik belgilar, jumladan «qonuniy me’yor», «sud va jazo», «tenglik», «xolislik», «ichki mas’uliyat», «vijdon», «muvozanat», «diniy-axloqiy asos» kabi semalar ajratildi. Ikkinchi bosqichda kollokatsion va frazeologik tahlil o‘tkazilib, har bir leksema bilan keluvchi tipik so‘zlar va turg‘un birikmalar to‘plandi hamda ular qaysi ijtimoiy sohaga (huquq, siyosat, kundalik muloqot, diniy-axloqiy nutq) mansubligi aniqlandi. Uchinchi bosqichda aksiologik tahlil o‘tkazilib, leksemalar to‘rt parametr bo‘yicha taqqoslandi: baho manbai (tashqi yoki ichki), baho obyekti (tizim yoki shaxs), majburiylik darajasi (qat’iy yoki ixtiyoriy) va jazolash mexanizmi (rasmiy yoki vijdoniy). To‘rtinchi bosqichda ikki tildagi juftliklarning mos kelish darajasi, tarjima variantlari va kontekstual almashinish imkoniyatlari tekshirildi.

Metodologik cheklov sifatida shuni qayd etish kerakki, aksiologik parametrlar ajratilganda tadqiqotchi talqini ma’lum rol o‘ynaydi, chunki baho va qadriyat tushunchalari to‘liq obyektiv o‘lchanmaydi. Shu sababli

parametrlar lug‘at ta’riflari va kontekstlardagi aniq belgilarga bog‘lab asoslandi va natijalar «tendensiya» sifatida taqdim etildi.

Natijalar

Justice leksemasining semantik va aksiologik tuzilishi

Inglizcha justice leksemasi lotincha iustitia so‘zidan, u esa ius («huquq, qonun») ildizidan kelib chiqqan va ingliz tiliga fransuz tili orqali o‘zlashgan. Etimologiyadagi bu huquqiy asos so‘zning zamonaviy semantik tuzilishida ham saqlangan. Izohli lug‘atlarda justice birinchi navbatda odamlarga adolatli munosabatda bo‘lishning me’yoriy tamoyili, ikkinchidan, qonun orqali tartibga solish va jazolash tizimi, uchinchidan, sudya yoki sud mansabdori maqomi sifatida ta’riflanadi. Bu ta’riflardan quyidagi yadro semalari ajraladi: «qonuniy me’yor», «tengma-teng muomala tamoyili», «rasmiy mexanizm (sud, jazo)» va «jamoaviy tartib».

Kollokatsion muhit bu tahlilni tasdiqlaydi. Justice eng ko‘p huquq va davlat sohasiga oid birikmalarda uchraydi: criminal justice, justice system, Ministry of Justice, miscarriage of justice, bring to justice, deliver justice, denial of justice. Bu birikmalarda adolat shaxsning ichki holati emas, balki tizim natijasi, ya’ni olinadigan, beriladigan yoki rad etiladigan narsa sifatida tasvirlanadi. Metaforik jihatdan justice ko‘pincha obyekt yoki xizmat sifatida konseptuallashadi, shuning uchun uni «yetkazish» yoki «rad etish» mumkin. Aksiologik jihatdan baho manbai tashqi, ya’ni qonun va jamoa; baho obyekti tizim va uning qarorlari; majburiylik darajasi yuqori; jazolash mexanizmi esa rasmiy.

Fairness leksemasining semantik va aksiologik tuzilishi

Fairness leksemasi fair sifatidan yasalgan bo‘lib, bu so‘z qadimgi ingliz tilida «go‘zal, yoqimli» ma’nosiga ega bo‘lgan va keyinchalik «toza, to‘g‘ri, xolis» ma’nolari orqali zamonaviy ma’nosiga kelgan. Bu ma’no kengayishi so‘zning axloqiy-estetik ildizini ko‘rsatadi: qoidaga mos va halol narsa «chiroyli» deb baholangan. Izohli lug‘atlarda fairness xolis va tengma-teng muomala, qoidalarga rioya qilish, ortiqcha ustunlik olmaslik va o‘rinli, me’yoridagi miqdor sifatida ta’riflanadi. Yadro semalari: «xolislik», «tenglik», «qoidaga rioya» va «o‘rinlilik».

Kollokatsion jihatdan fairness justice dan farqli ravishda kundalik va shaxslararo sohalarda ko‘proq uchraydi: fair play, fair share, fair price, fair trial, fair enough, in all fairness, sense of fairness. Muhimi, fair trial kabi birikmada fairness institutsional sohaga ham kirib boradi, lekin u yerda ham tizimning o‘zi emas, protsedura sifati baholanadi. In all fairness va fair enough kabi iboralar esa so‘zlovchining muloqotdagi xolislik pozitsiyasini bildiradi. Aksiologik jihatdan baho manbai aralash, ya’ni jamoaviy qoidalar va shaxsiy idrok; baho obyekti ko‘pincha vaziyat va muomala; majburiylik darajasi justice

ga nisbatan yumshoqroq; jazolash mexanizmi norasmiy, ya’ni ijtimoiy ayb va obro‘ yo‘qotish.

Adolat leksemasining semantik va aksiologik tuzilishi

O‘zbekcha adolat arabcha ‘adl so‘zidan o‘zlashgan bo‘lib, bu ildiz «tenglashtirish, to‘g‘rilash, muvozanatga keltirish» ma’nolari bilan bog‘liq. Izohli lug‘atda adolat haqiqatga mos, to‘g‘ri va xolis harakat yoki holat sifatida, shuningdek, haq-huquqqa rioya qilish tamoyili sifatida ta’riflanadi. Yadro semalari: «haqiqatga muvofiqlik», «tenglik va xolislik», «haq-huquqqa rioya», «ijtimoiy muvozanat». Bu leksemaning muhim xususiyati uning keng ko‘lamliligidir: u bir vaqtning o‘zida qonuniy, ijtimoiy va axloqiy sohalarga xizmat qiladi.

Bu kenglik kollokatsiyalarda ko‘rinadi. Institutsional doirada adolat so‘zi adliya, adolatli sud, adolatli qaror, adolat mezoni, adolat tantana qildi kabi birikmalarda uchraydi. Ayniqsa, adliya so‘zi bir ildizdan yasalgani sababli huquqiy tizim va adolat o‘rtasidagi bog‘lanishni leksik darajada saqlaydi. Boshqa tomondan, adolat ijtimoiy-axloqiy nutqda ham keng ishlatiladi: ijtimoiy adolat, adolat uchun kurashmoq, adolatli hukmdor, adolatga ishonmoq. Diniy-axloqiy kontekstda esa adolat ilohiy xislat yoki mukammal hukmdorning fazilati sifatida talqin qilinadi. Shunday qilib, o‘zbek tilida adolat inglizcha justice ning institutsional ma’nosini ham, fairness ning ayrim xolislik semalarini ham o‘ziga qamrab olgan polisemantik birlik.

Insof leksemasining semantik va aksiologik tuzilishi

Insof leksemasi arabcha insāf so‘zidan o‘zlashgan bo‘lib, uning ildizi narsani yarmiga bo‘lish, teng ikki qismga ajratish tushunchasi bilan bog‘liq. Shu ildizdan «tenglik asosida bo‘lish», «xolis munosabatda bo‘lish» ma’nolari rivojlangan. O‘zbek tilida insof izohli lug‘atlarda adolat, to‘g‘rilik, vijdon, halollik va me’yoridan chiqmaslik kabi tushunchalar bilan izohlanadi. Yadro semalari: «ichki me’yor», «vijdon», «xolis munosabat», «me’yorga rioya» va «boshqaning haqqini tan olish».

Kollokatsion jihatdan insof institutsional sohada deyarli uchramaydi. Uning tipik muhiti kundalik va axloqiy nutq: insof qilmoq, insofga kelmoq, insofli odam, insofsiz, insof bilan aytganda, insof yuzasidan, insof-diyonat, insofni yo‘qotmoq. Insofsiz sifati kuchli axloqiy qoralash bildirib, shaxsning vijdonsizligini, boshqaning haqqiga e’tiborsizligini ko‘rsatadi. Bunday birikmalarda insof tashqi qoida emas, odamning ichki «tormozi», ya’ni o‘zini ushlab turuvchi me’yor sifatida tasavvur qilinadi. Aksiologik jihatdan baho manbai ichki, ya’ni vijdon; baho obyekti shaxs va uning munosabati; majburiylik darajasi huquqiy emas, axloqiy; jazolash mexanizmi vijdon azobi va jamoatchilik qoralashi.

Kollokatsion va pragmatik taqqoslash natijalari

Kollokatsiyalar taqqoslanganda quyidagi tendensiyalar ko‘zga tashlandi. Birinchidan, justice va adolat sudlov, davlat va ijtimoiy tartib bilan bog‘liq birikmalarda o‘zaro mos keladi (justice system va adliya tizimi, social justice va ijtimoiy adolat). Ikkinchidan, fairness ning kundalik va protsedurali ma’nolari (fair play, fair price, fair share) o‘zbek tilida ko‘pincha adolatli sifati yoki xolis, to‘g‘ri, o‘rinli so‘zlari bilan beriladi, insof bilan emas. Aksincha, insof ning tipik muhitida (insof qilmoq, insofga kelmoq) inglizcha fairness emas, conscience, decency yoki mercy kabi so‘zlar mosroq. Bu fairness va insof o‘rtasidagi mos kelish dastlabki taxmin qilinganidan ancha cheklangan ekanini ko‘rsatadi.

Pragmatik jihatdan ham farq bor. Insof ko‘pincha murojaat va chaqiriq nutqiy aktlarida ishlatiladi: «Insof qiling», «insofga kelinglar». Bu iboralar so‘zlovchi tinglovchining vijdoniga murojaat qilib, uni o‘z xatti-harakatini qayta ko‘rib chiqishga undashini bildiradi. Inglizcha fairness esa shunga o‘xshash tarzda («That's not fair», «Be fair») ishlatilsa-da, bunda murojaat qoidaga va umumiy standartga qaratilgan, vijdonga emas. Justice va adolat esa asosan ta’riflovchi yoki da’vogar nutqda, ya’ni talab, shikoyat yoki hukm shaklida qo‘llanadi.

Semantik belgilar bo‘yicha qiyosiy natijalar

Komponent tahlil natijalari quyidagi manzarani beradi. To‘rt leksema uchun umumiy sema «tenglik va to‘g‘rilikka muvofiqlik» bo‘lib, bu ularni bir maydonga birlashtiradi. «Rasmiy mexanizm (sud, jazo)» semasi justice uchun markaziy, adolat uchun qisman markaziy (adliya, sud bilan bog‘liq birikmalarda), fairness uchun periferik (fair trial) va insof uchun deyarli yo‘q. «Ichki mas’uliyat va vijdon» semasi insof uchun markaziy, adolat uchun axloqiy kontekstda faollashuvchi, fairness uchun zaif va justice uchun deyarli mavjud emas. «Qoidaga rioya va protsedura» semasi fairness uchun markaziy, justice uchun ikkilamchi, adolat va insof uchun nisbatan zaif. «Diniy-axloqiy asos» semasi insof va adolat uchun xarakterli, justice va fairness uchun esa neytral.

Bu manzaradan ikki muhim xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, ingliz tilida dualizm ikkita mustaqil leksema o‘rtasida nisbatan aniq taqsimlangan: justice tizim qutbini, fairness munosabat va protsedura qutbini ifodalaydi. Ikkinchidan, o‘zbek tilida bu taqsimot boshqacha: adolat ikki qutbni birlashtiradi, insof esa munosabat qutbining faqat ichki-axloqiy qismini, ya’ni vijdon jihatini egallaydi, protsedurali xolislik qismi esa ko‘proq adolatli, xolis va to‘g‘ri kabi so‘zlarga yuklangan.

Aksiologik parametrlar bo‘yicha natijalar

Aksiologik parametrlar bo‘yicha taqqoslash quyidagi tendensiyani ko‘rsatdi. Baho manbai bo‘yicha justice eng tashqi, insof eng ichki, fairness va

adolat esa oraliq o‘rinda turadi: fairness jamoaviy qoida va shaxsiy idrok o‘rtasida, adolat esa kontekstga qarab tashqi yoki ichki baho manbaiga ega bo‘ladi. Baho obyekti bo‘yicha justice tizim va qarorlarga, insof shaxs va uning munosabatiga, fairness vaziyat va muomalaga qaratilgan. Majburiylik darajasi justice uchun eng yuqori, adolat uchun yuqori, fairness uchun o‘rta, insof uchun huquqiy jihatdan past, lekin axloqiy jihatdan yuqori. Jazolash mexanizmi bo‘yicha justice rasmiy jazoga, insof vijdon azobiga bog‘lanadi, fairness va adolat esa har ikki mexanizmga turli darajada aloqador.

Muhokama

Olingan natijalar tadqiqotning boshlang‘ich gipotezasini qisman tasdiqlaydi. «Institutsional qoida» va «axloqiy vijdon» dualizmi ikki tilda ham mavjud, biroq u leksik tizimda turlicha mujassamlashgan. Ingliz tilida dualizm justice va fairness leksemalari o‘rtasida taqsimlangan bo‘lib, ularning har biri o‘z kollokatsion sohasiga ega. O‘zbek tilida esa dualizmning institutsional qutbi asosan adolat leksemasi bilan ifodalanadi, axloqiy qutbi esa adolat ning axloqiy ma’nosi va insof o‘rtasida bo‘linadi. Shu bois justice–fairness va adolat–insof juftliklarini bir-biriga to‘liq mos juftlik sifatida talqin qilish aniq emas, ular faqat qisman va funksional jihatdan o‘xshash.

Fairness va insof o‘rtasidagi nomuvofiqlik ayniqsa e’tiborga loyiq. Dastlabki taxminda ikkalasi «axloqiy-munosabat qutbi» ni ifodalaydi deb faraz qilingan edi. Natijalar esa ularning bu qutbning turli tomonlarini egallashini ko‘rsatdi: fairness tashqi, ijtimoiy shartnomaga asoslangan xolislikni, ya’ni «hamma uchun bir xil qoida» tamoyilini ifodalaydi, insof esa ichki, shaxsiy javobgarlikka asoslangan xolislikni, ya’ni «o‘zim uchun hech kim ko‘rmasa ham to‘g‘ri ish qilish» tuyg‘usini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, fairness «qoidaga rioya qilganlik», insof esa «vijdon oldida to‘g‘rilik» tushunchasiga yaqin. Bu farq madaniy tafakkurdagi muhim farqni, ya’ni proseduraviy va vijdoniy adolat tasavvurlari o‘rtasidagi masofani aks ettirishi mumkin.

Adolat leksemasining polisemantik tabiati ham alohida muhokamaga loyiq. U institutsional ma’noda justice ga, xolislik ma’nosida fairness ga, axloqiy ma’noda esa qisman insof ga yaqinlashadi. Natijada o‘zbek tilida adolat tushunchasi bitta markaziy leksema atrofida to‘planadi va uning ichki ma’nolari kontekstga qarab faollashadi. Bu holat tarjima amaliyotida muhim oqibatlarga olib keladi: justice ham, fairness ham o‘zbek tiliga ko‘pincha adolat yoki adolatli deb tarjima qilinadi va ular orasidagi farq yo‘qoladi. Aksincha, insof ni inglizchaga o‘girishda bitta ekvivalent topish qiyin: kontekstga qarab fairness, conscience, decency, mercy yoki good conscience kabi variantlar tanlanadi, va hech biri insof ning tenglik, vijdon va me’yor semalarini to‘liq qamrab olmaydi.

Aksiologik dualizmning madaniy izohiga to‘xtalsak, ingliz tilida fairness tushunchasining kundalik nutqda keng qo‘llanishi va uning o‘yin, savdo va musobaqa qoidalari bilan bog‘liqligi jamiyatda protsedura va teng imkoniyatlarga qaratilgan e’tiborni aks ettirishi mumkin. Rawlsning «fairness sifatidagi adolat» g‘oyasi ham shu an’ana bilan hamohang. O‘zbek tilida insof tushunchasining mustahkam o‘rni esa sharq axloqiy-diniy tafakkurida shaxsning ichki mas’uliyati, vijdon va diyonatning markaziy rol o‘ynashi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, bu izohlar gipotetik xarakterga ega, chunki ular lug‘at va tanlangan kontekstlar tahliliga asoslangan va madaniy mentalitet haqidagi keng umumlashmalar uchun qo‘shimcha empirik dalil talab qiladi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham ta’kidlash lozim. Birinchidan, tahlil asosan lug‘at ta’riflari va tanlangan kontekstlarga tayanadi, kollokatsiyalarning real chastotasi va tarqalishi bo‘yicha miqdoriy ma’lumotlar keltirilmadi. Ikkinchidan, tanlangan leksemalar soni cheklangan, shuning uchun maydonning boshqa birliklari, masalan, equity, righteousness, impartiality, haqqoniylik, vijdon, xolislik kabilar qamrab olinmagan. Uchinchidan, aksiologik parametrlarni ajratishda tadqiqotchi talqini mavjud. Kelgusi tadqiqotlarda katta ingliz va o‘zbek korpuslari asosida kollokatsion tahlil, so‘z assotsiatsiyalari bo‘yicha eksperiment va semantik differensial usulini qo‘llash natijalarni aniqlashtirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, «institutsional qoida» va «axloqiy vijdon» aksiologik dualizmi inglizcha justice–fairness va o‘zbekcha adolat–insof juftliklarida mavjud, ammo ular o‘rtasida to‘liq mos kelish kuzatilmaydi. Ingliz tilida dualizm ikki leksema o‘rtasida nisbatan aniq taqsimlangan: justice tizim va rasmiy mexanizmga, fairness protsedura va muomalaga bog‘langan. O‘zbek tilida esa institutsional qutb asosan adolat bilan, ichki-axloqiy qutb esa insof va adolat ning axloqiy ma’nosi bilan ifodalanadi, bunda insof vijdon va ichki mas’uliyatga, fairness esa tashqi protseduraga tayanishi bilan farqlanadi. Bu natijalar adolat tushunchasining til va madaniyatga xos tuzilishini yoritib beradi hamda aksiolingvistika, qiyosiy semantika, leksikografiya va tarjimashunoslik uchun amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Apresyan Yu. D. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskie sredstva yazyka. Moskva: Nauka, 1974.
2. Aristotle. Nicomachean Ethics (Book V).
3. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
7. Oxford English Dictionary; Merriam-Webster Dictionary; Cambridge Dictionary (onlayn nashrlar).
8. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
9. Shmelev A. D. Russkaya yazykovaya model mira: Materialy k slovaryu. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2002.
10. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford: Oxford University Press, 1997.